

HALI SANATI

Türklerin yaşadığı Orta Asya'da halı, keçe ve düz dokuma yaygılar (kilim, cicim, zili, sumak) yaygı ve örtü malzemesiydi. Muhtemelen önce bunların en ilkeli olan keçe keşfedilmiş, daha zor bir tekniği gerektiren düz dokuma yaygılar ve daha sonra halı geliştirilmiştir. Orta Asya'da keçe yapımı için gerekli yün halkın kendi yetiştirdiği koyunlarından elde ediliyor, yünün sıkıştırılması veya tepelenmesi ile de keçe yapılıyordu. Türkler, XI. yy'da keçeye kidhiz diyorlardı. Kidhiz veya kiziz kelimesi "Türkmenlerin çadır örtülerinin veya göç zamanı bürgülerinin yapıldığı keçe" anlamına kullanılmaktaydı. Keçe, halı ve kilimden farklı bir şeydi. Kaşgarlı Mahmud'un yazdığı Divan-ü Lûgati't-Türk'te açık bir şekilde birbirinden ayrılmakta, halı ve kilim kiviz, kiwiz şeklinde isimlendirilmekteydi. Kaynaklar halı ve kalı sözlerinin, Türklerin çeyiz anlayışına gelen kalın, kaling gibi deyişlerden türemiş olabileceğini kabul etmektedir.

Türklerde halı ilk çağlardan itibaren yer sergisi, duvar örtüsü olarak kullanılmasının yanı sıra, hükümdarın başa geçmesi gibi resmi törenlerde de tören malzemesi olarak kullanılmaktaydı. Halı Türklerde bir bakıma taht sayılmaktaydı. XIV-XV. yy'da Timurular döneminde, minyatürlerden anlaşıldığı kadarıyla hükümdar çadırlarında ve saray dışında, doğada yapılan eğlencelerde halı kullanılmaktaydı. XV-XVI. yy Osmanlı hükümdarları ise çadırlarında halı ve kilimi süsleme malzemesi ve tahtın üzerine konulduğu bir yaygı olarak kullanılmaktaydılar. Savaş vb. herhangi bir olayda hükümdar otağı kurulduğunda çadırın önüne halı seriliyor, hükümdar tahtı bu halı üzerine konuyordu. Hükümdar törenleri buradan izliyor, elçileri burada kabul ediyordu. Bununla ilgili çok sayıda minyatür vardır. Hatta XVI. yy'da sarayda, saray için halı imal edilmekteydi.

Düz dokuma yaygılarının ortaya çıkışını ve gelişimini birinci derecede etkileyen faktör çoğunlukla iklim olmuştur. Kutuplarda yaşayan insanların hayvan postunu kullanmaları, güneye inildikçe dokumaların yaygınlaşması ve ekvatora yakın yerlerde yaygı için bitkisel hasırların kullanılması bu nedenledir. Halının ortaya çıkmasına elverişli iklim koşulları 30-45 kuzey enlem kuşağı olarak kabul edilmektedir. 45 derecenin üstü çok soğuk olduğundan halı yerine hayvan postu, 30 derecenin altı ise halı için sıcak olduğundan hasır bölgesidir. Halının ilk ortaya çıkışı ile ilgili yeterli bilgi ve belge olmadığından bu konuda birtakım tahminler ileri sürülmektedir. Orta Asya bozkırlarında göçebe yaşamın devamlılığı için vazgeçilmez olan koyun sürülerinin, halının ortaya çıkışında önemli rolü olduğu açıktır. Buna göre ilkbaharda kırılmayan koyunların üzerindeki yünlerin, yağmur ve nemin etkisiyle birbirine geçerek kalıp haline geldiği gözlenmiştir. Bu durumu fark eden çobanlar yünü ıslayıp sıklaştırmışlar ve bu yolla keçeyi imal etmişlerdir. Benzer tekniklerle, boyanmış yünlerle elde edilen ürünler, renkli keçeler olmuştur.

Türklerde keçeciliğin çok ileri bir düzeyde bulunduğu Pazırık kurganlarında ortaya çıkan ve günümüze kadar gelebilen örneklerden anlaşılmaktadır. Bu keçeler üzerinde özellikle insan ve hayvan figürlerinin bulunması, hayvanların mücadele halindeyken tasvir edilmesi büyük bir ustalığa işaret etmektedir. Keçeler üzerinde işlenen hayvan figürleri Türk mitolojisinde tılsımlı kabul edilen aslan, grifon, kartal, geyik gibi hayvanlardır. Bazen tek başlarına işlenen bu figürlerin birçoğunda kartal-geyik, aslan-geyik mücadeleleri görülür. Bu mücadelelerde iyiliğin kötülükle mücadelesi, Türklerle düşmanlarının kaygısı sembolize edilmektedir. Tüm ilk çağ devletlerinde bu figürlerin içinde aslan ve kartal güç ve kuvvet sembolü olarak kullanılır.

Bu figürler Orta Asya Türk mitolojisinde de aynı anlamları ifade etmekteydi. Keçeler üzerinde görülen bu mücadele sahneleri daha sonra Anadolu'da, Selçuklu ve Beylikler dönemi halı ve düz dokuma yaygılarında da kullanılmış, Orta Asya'dan Anadolu'ya kadar süregelen bir geleneği devam ettirmiştir. Türk halı sanatı ile ilgili kaynaklara göre düğümlü halı Asya'da Türklerin yaşadığı özellikle yoğun olarak buldukları Ötüken Bölgesi'nde ortaya çıkmış ve buradan dünyaya yayılmıştır. Araştırmacılara göre,

Orta Asya Türk Halı Sanatı hakkında ilk önemli buluntu, Rus arkeolog C. İ. Rudenko tarafından 1947-49 yılları arasında, Sibiryâ'da Altay Dağları eteklerinde, V. Pazırık Kurganı'nda (oda mezar) çıkartılan ve Halı, kurganın içine su dolup buzullaşması sonucu günümüze kadar sağlam bir halde gelmiştir. Bugün Leningrad Ermitaj Müzesi'ndedir. Kimi kaynaklarda M.Ö. III-II, kimilerinde de V-III. yy da, Asya Hunları tarafından dokunduğu kabul edilen halının bulunduğu kurgan içinde, koşum takımlarında ve ağaç üzerine Göktürk yazısı ile yazılmış Türkçe kelimelerin bulunması, halının Hun Türkleri ile bağlantısına işaret etmektedir. Pazırık halısı dünyanın en erken tarihli düğümlü dokumasıdır. Yaklaşık 189 x 200 cm boyutlarındadır. Yün malzemeyle ve Türk düğüm tekniğiyle (Gördes düğümü) dokunmuştur. Kaynaklara göre halının 1 dm2'sinde 3600 düğüm vardır. Devrine göre şaşırtıcı bir kaliteye sahiptir. Kırmızı zemin üzerine beyaz, sarı ve mavi renklerle dokunmuştur. Yan yana ikisi dar, ikisi geniş dört bordür ile çevrilidir. Orta alan 24 eşit kareye bölünmüştür. Birinci dar bordürde kareler içine yerleştirilmiş, yan yana dizilmiş, grifon tipi mitolojik hayvan figürleriyle süslüdür. İkinci dar bordür haçvari desenlerle doldurulmuştur. Birinci geniş bordürde arka arkaya dizilmiş süvari figürleri yer alır. Figürlerden birinde ayak görülürken, ikincisinde ayak yer almaz. Bu şekilde figürler dizilerek devam eder. İkinci geniş bordürde ise, arka arkaya dizilmiş geyik figürleri mevcuttur. Orta alanda ise, içleri bitki motifleriyle doldurulmuş 24 eşit kare yer alır.

Pazırık halısının ardından Türk halı sanatı açısından Doğu Türkistan'da ele geçen halılara kadar uzun bir zaman boşluğu görülür. Sir Aurel Stein tarafından, Pazırık halısının bulunmasından 45 yıl önce 1906-1908 yıllarında Doğu Türkistan'da Lou-lan kuyu mezarında ve lop-nor'da bir Budha tapınağında yapılan kazılarda halı parçaları bulunmuştur. M.S. 3-6 yy'lara tarihlenen bu halılar bugün Hindistan'da Yeni Delhi ve Londra'da British Museum'da sergilenmektedir. Tamamen yünden dokunan bu halılar tek düğümlüdür. Renklerinde mavi, kırmızı, yeşil, sarı, kahverengi ve bunların tonları hâkimdir. Geometrik karakterli, eşkenar dörtgen, dikey ve yatay zızzak şekilli desenlerle süslenmiştir.

1913 yılında Turfan Bölgesi'nde A. Von Le Coq tarafından Kuça/Koço şehri yakınlarındaki Kızıl'da bir tapınağın odasında halı parçası bulunmuştur. Göktürkler dönemine ait bu halılar M.S. 5-6 yy'dan kalmadır. Bugün Berlin İslam Sanatı Müzesi'nde sergilenmektedir. Bu halı yün malzemeyle ve alternatif çözümler üzerine düğümlenerek dokunmuştur. Süslemelerinde geometrik desenlerin yanı sıra ejder figürü de görülür. Yine kaynakların ifadesine göre "VIII. yy'ın ilk çeyreğinde Maveraü'n-nehr bölgesinde, Buhara'da güzel halılar dokunmaktaydı. Buhara İslami devirde halıcılık alanındaki bu şöretini X. yy'a kadar sürdürmüştür. Bu asrın coğrafyacıları Buhara'nın beğenilen malları arasında halı (bişat), seccade (musalla-yi namaz) ile diğer yaygılarını zikretmektedir".

Türk halılarının önemli bir buluntusu da Abbasiler döneminden kaldığı kabul edilen halılardır. Abbasiler çağında başkent Samerra 838-883 yıllarında Türk askerleri ve Türklerin yaşadığı bir merkez haline gelmiştir. Bir Arap şehriden çok Türk şehri görünümünü alan şehir Türk İslam sanatı geleneklerinin şekillendiği merkez haline almıştır. Bu şekilde Türk halı dokuma geleneği İslam dünyasına taşınmıştır: 1935-36 yıllarında Fustat'ta C. J. Lamm tarafından yapılan kazılar sonrasında Abbasiler devrinden kaldığı kabul edilen halı parçaları bulunmuştur. Bunlardan Kahire Arap Müzesi'nde bulunan küfi yazılı iki parçadan biri m. 817-18 tarihlidir. Büyük Selçuklu döneminden günümüze halı gelememiştir. XIII. yüzyılda Suriye, İran, Irak, Anadolu gibi çok geniş bir coğrafyaya yayılan Büyük Selçukluların mimari alanda çok büyük eserler vermelerine rağmen halı ve düz dokuma yaygıları ne yazık ki günümüze kadar gelememiştir. Kaynaklar bunun nedenini Moğolların Türk ülkelerini fethettikleri dönemlerde mimariye göre daha dayanıksız olan halı, minyatür ve tekstil ürünlerinin yağmalanmasına bağlamaktadır. Ancak bu dönemden günümüze gelen Makamat minyatürlerinde halı resimleri görülmektedir.

Türk halı sanatı Türklerin 1071 yılında Anadolu'yu fethetmesiyle birlikte gelişimini Anadolu'da sürdürmüştür. Anadolu-Türk halı sanatının temeli Orta Asya Türk halı sanatına dayanır. Türkler Orta Asya'dan Anadolu'ya geldiklerinde halı geleneğini de beraberlerinde getirmişlerdir. Anadolu Selçuklu

döneminden kalma bilinen 22 tane halı mevcuttur. Selçuklu halılarından ilk sekiz örnek Konya Alâeddin Camii'nde bulunmuştur ve günümüzde Türk İslam Eserleri Müzesi'nde yer almaktadır. 1905 yılında varlıklarından haberdar olunan bu halılar, Alman konsolosluğunda görevli Danimarkalı Loytdved'in yardımlarıyla Martin tarafından keşfedilmiştir. Söz konusu halıların üç tanesini, bilgileri Loytdved'den elde eden Sarre yayınlamıştır. Martin ise 1908 yılında bu halıları iki cilt halinde neşretmiştir.

Anadolu Selçuklu halıları ile ilgili ilk çalışmalar bunlardır. Söz konusu halıların dokunma tarihi tam olarak bilinmemektedir. Buna rağmen I. Alaaddin Keykubat'ın 1219-1236 yılları arasında Konya Alaaddin Camii'ni genişlettiği dikkate alındığında aynı yıllarda genişletilen caminin ihtiyacı için söz konusu halıları dokuttuğu söylenebilir. 1930 yılında Beyşehir Eşrefoğlu Camii'nde bulunan dört halıdan üçünün Selçuklu halısı olduğu ifade edilmektedir. 1935-36 yılları arasında Fustat'ta 13, 14, 15. yy'lara tarihlendirilen 100 civarında halı parçası bulunmuştur. Genellikle Anadolu menşeli bu halılardan yedi tanesinin Selçuklu grubu halıları olduğu belirtilmektedir.

Selçuklu İmparatorluğu'nun politik açıdan 1308 yılında yıkılmasından sonra ortaya çıkan Beylikler döneminde de halı ve düz dokuma yaygılar dokunmaya devam etmiştir. Beylikler Dönemi Halıları Türk Halı Sanatı tarihinde, XIV-XV. yy Anadolu Türk Halıları diye adlandırılmaktadır. Bu halılar genellikle hayvan figürleriyle süslüdür. Bu nedenle Hayvan Figürlü Anadolu Halıları diye de bilinir. Bu halılar başlangıçta Rönesans dönemi ressamlarının tablolarına bakılarak tayin edilmiş, daha sonra Anadolu'da yeni örneklerinin bulunmasıyla Beylikler Devri halıları hakkında bilgiler çoğalmış ve daha önce Selçuklu dönemine ait olduğu sanılan pek çok halının da XIV-XV. yy'dan kaldığı ortaya çıkmıştır.

Özellikle Arap seyyahlar tarafından verilen bilgilerde Anadolu'da çok güzel halıların dokunduğu ifade edilmiştir. İbni Said ve İbni Batuta'nın verdiği bilgilere göre Anadolu'da imal edilen halılar muhtelif ülkelere gönderiliyordu. Marko Polo'ya göre dünyanın en güzel halıları Anadolu'da dokunmaktaydı. Söz konusu kaynaklarda, halı dokunan merkezler için, günümüzde de halı merkezleri arasında yer alan Denizli, Konya, Kayseri, Kırşehir, Aksaray, Lâdik isimleri öne çıkmaktadır.

Beylikler dönemi halılarını desenlerin şekline göre dört grupta incelemek mümkündür. İlk grupta, hayvan figürleri sınırları kesin çizgilerle belirtilmeyen kareler içinde verilir. Bugün Konya Etnoğrafya Müzesi'nde bulunan ve sanat tarihçiler arasında horozlu halı diye bilinen halı bu tipin en ünlü örneğidir. İkinci grupta, halı zemini küçük karelere bölünür. Bunlardan her biri içine tek başına duran, bazen sırt sırta, bazen de karşılıklı duran hayvan çiftleri işlenir. Bazı örneklerde hayvanlar çift başlı dokunur. Özellikle Rönesans ressamlarının tablolarında sık görülen bu tür halıların benzerleri Fustat buluntuları arasında da mevcuttur. Üçüncü grupta halı zemini iki kareye ayrılır. Karelerden her biri sekizgenlerle doldurulur. Bunların da içi bir hayat ağacı etrafına yerleştirilmiş ejderler, tavus kuşları veya birbirleriyle mücadele eden hayvan figürleriyle süslenir.

Bu halılardan ilk bulunan örnek, Ming Halısı olarak meşhur olan halıdır. İlk kez İtalya'da bir kilisede bulunup sonra Roma'da bir antikacıya geçen halı 1890 yılında Wilhelm von Bode tarafından Berlin Müzesi adına satın alınmıştır. Halının bulunuşu heyecanla karşılanmış ve Selçuklu halıları ortaya çıkarılana kadar dünyanın en eski halısı olarak tanınmıştır. Bu grubun ünlü örnekleri arasında İsveç'in Marby Köyü'ndeki kilisede bulunduğu için Marby halısı olarak adlandırılan Beylikler döneminden kaldığına inanılan halı yer almaktadır. Dördüncü grup örneklerde ise halının zemini bozulmuş, üçüncü grupta bulunan kareler kaybolmuş, halının zemininde küçük madalyonlara dönüşmüştür. Günümüzde halen İç Anadolu Bölgesi'nde, Konya ve Aksaray yöresi ile Batı Anadolu Bölgesi'nde Aydın ve Manisa civarında dokunmaya devam etmektedir.

XIV. yy'ın başlarında Anadolu Selçuklu Devleti'nin dağılmasından sonra Anadolu'da hâkimiyeti elinde bulunduran Beylikler ve bunların en önemlilerinden Osmanlı Beyliği, diğer kültür alanlarındaki gibi halıcılıkta da Selçuklu geleneğini devam ettirmiştir. Kaynakların ifadesine göre "XIII. yy'ın ikinci

yarısında Orta Anadolu'nun batı ucunda yaşayarak Söğüt ile Domaniç'te kışlak ve yaylak hayatı geçiren Osmanlı Devleti'nin kurucusu Osman Bey'in oymağı da halı ve kilim dokuyordu. XV-XVI. yy'da Osmanlı Beyliği zamanında dokunan Osmanlıların ilk dönemlerine ait halılara Erken Osmanlı Devri Halıları adı verilir. Bu dönemin halılarını XV. yy Anadolu halıları gibi Avrupalı ressamın tablolarından tanımaktayız. O dönemlerde Avrupa'ya ihraç edilen bu halılar Avrupa'da çok tutulmuştur. Belki bu nedenle ressamın yaptıkları resimlerde bu halıları fon olarak kullanmıştır. Özellikle Hans Holbein'in tablolarına görülen bu halıların II. Grubu Holbein tarafından hiç resmedilmediği, Lorenzo Lotto'nun tablolarında rastlandığı halde, Holbein Halıları adıyla tanınır.

XV-XVI. yy Erken Osmanlı Devri Halıları kendi arasında dört grupta incelenir. Birinci grup halılar küçük karelere bölünmüş, halı zemininde karelerin içine yerleştirilmiş sekizgenler ve bunların arasındaki kaydırılmış eksenler halinde düzenlenen, eşkenar dörtgen motifleriyle karakteristiktir. İkinci grup, İtalyan ressam Lorenzo Lotto'nun tablolarında resmedildiği için Lotto halıları diye isimlendirilir. Bu halıların genel şeması birinci grup halılara benzer. Üçüncü grup halılarda zemin iki, üç veya dört eşit kareye bölünür. Karelerden her birine sekizgen motifler yerleştirilir. Bunların da içerisine sekiz köşeli yıldız ve bitki desenleri, bazen üsluplaştırılmış hayvanlar ve birbirleriyle mücadele eden hayvan figürleri işlenir. Dördüncü grup, şekil ve teknik bakımından üçüncü grup halılara benzemektedir. Zeminde üst üste yerleştirilmiş bir veya iki kare bulunur. Bazı örneklerde de üç tane kare görülebilir. XV-XVI. yüzyılda Erken Osmanlı Devri'nde karşımıza çıkan bir başka halı grubu da Geometrik Desenli Halılar veya Çengelli Halılar'dır. Söz konusu halılar da yanlış bir isimlendirmeye Flaman ressamının tablolarında görülen halılar diye adlandırılır. Bunların içinde özellikle Jan Van Eyck ve öğrencisi Petrus Christus ile Hans Memling'in resimlerinde görülür.

Osmanlı devri Anadolu-Türk halıları XVI. yy'da altın çağına erişir. Osmanlı Devleti anılan yüzyılda büyük bir imparatorluk haline gelmiştir. Ekonomik açıdan zenginliğe erişmiştir. Bu büyük imparatorluğun Doğuda ve Batıda parlak zaferler kazandığı bu çağdaki halılar Klasik Osmanlı Devri Halıları adıyla bilinir. Bu yüzyılda, özellikle İran ve Mısır ile meydana gelen siyasi ilişkiler sonucu İran ve Memluk sanatını daha yakından tanıma imkânı doğmuştur. İşte bu dönemde iki halı grubu ortaya çıkar. Birincisi Saray Halıları, ikincisi Uşak Halıları'dır. Klasik Osmanlı Devri Halıları'nın saray çevresinde dokunan örnekleri, Türk halı sanatı tarihinde Saray Halıları adıyla anılır: Çözü ve atkı iplerinde ipek, yün ve pamuk, düğüm iplerinde yün ve pamuk kullanılan bu halılar, Anadolu halılarından farklı olarak İran düğümü (sine) ile dokunmuştur. Düğüm iplerinin kalitesi ve sık dokunuşundan dolayı kadife gibi yumuşak bir etki bırakır. Şema bakımından da günümüzün Hereke halılarına benzeyen, o zamana kadar Anadolu'da hiç görülmemiş bir özelliğe sahiptir. Bu halıların renk ve desenlerinde başlangıçta İran etkileri hâkimken, bir süre sonrasında bunlar Anadolu'ya özgü bir karakter kazanır. Renklerinde kırmızı, sarı, koyu mavi ve çimen rengi yeşilin tonları görülür. Desenlerinde XVI. yy'ın kıvrık dalları, bahar çiçekli dalları, rûmîleri, hatayî, penç ve gonca gül motifleriyle, lâle, karanfil, sümbül gibi gerçekçi çiçekler, iri haşer yapraklar, bulut motifleri işlenmiştir. Bir kısım örneklerde bitkilerle süslü küçük madalyonlar yerilir. Desenler bu madalyonun etrafında genişleyerek devam eder. XVI. ve XVII. yy'da Manisa şehzadelerin yetiştirildiği bir merkez haline gelmiş, diğer Anadolu şehirlerine göre saray tarafından hep gözetilmiştir. Belki saraya yakınlığı nedeniyle o dönemlerde halı dokuma potansiyeli de iyi değerlendirilmiştir.

Muhtemelen sarayda nakkaşlar tarafından çizilen, halı modelleri Uşak'a gönderilip burada saray adına dokuma yapılmıştır. Böylece Uşak ve yakınında bulunan kasaba ve köyler bir dokuma merkezi haline gelmiştir. Uşak çevresinde dokunduğu için Uşak Halıları adıyla tanınan halılar yün malzemeyle ve Saray halılarının aksine Türk düğüm tekniğiyle dokunmuştur. Renklerinde kırmızı, mavi ve kahverengi hâkimdir. Motifleri bakımından Madalyonlu Uşak Halıları ve Yıldızlı Uşak Halıları adıyla iki gruba ayrılırlar. XVII. yüzyıl içinde Uşak'ta Ejderli Halılar adıyla anılan yeni bir halı grubu daha ortaya çıkmıştır.

XVII. yüzyıl Osmanlı İmparatorluğu'nun siyasi ve ekonomik alanda gücünü yitirmeye başladığı bir dönemdir. Bu yüzyıl aynı zamanda, Osmanlı Devleti'nde batılılaşma döneminin de başladığı bir zamana rastlar. Politik başarısızlıkların aksine imparatorluk sınırlarında sanatın hemen her alanında bir gelişme görülür. Deyim yerindeyse adeta sanatta Rönesans dönemi yaşanır. Bu dönemde ortaya çıkan halılara Geç Osmanlı Dönemi Halıları denilebilir. XVII. yy'da Uşak'ta Beyaz Zeminli ve Post Zeminli Uşak Halıları diye anılan yeni bir halı grubu daha ortaya çıkar. XVII-XIX. yy'da bugünkü Kozak, Yunddağ ve Madra yöresinde (Bergama) dokunan halılar ün kazanmaya başlar. Genellikle seccade şeklinde dokunan bu halılar o yıllarda Bergama halısı adıyla tanınmıştır. XVI-XVII. yy'da bütün bu gelişmelerin ardında sessiz sedasız varlığını sürdüren halı merkezleri de vardır. Bunlar Transilvanya Halıları ile Anadolu'nun hangi yöresine ait olduğu bilinmediği için Yörük Halısı diye isimlendirilen örneklerdir. Transilvanya halıları eskiden Osmanlı toprağı iken Macaristan'a bağlanan, günümüzde de Romanya sınırları içinde kalan Transilvanya veya Erdel Bölgesi'nde buldukları için bu ismi almışlardır. Batı Anadolu Bölgesi halıları içinde ele alınacak bir halı grubu da Milas Halıları'dır. XVII. yy Saray Halılarına renk açısından en çok benzeyen bu halılar, günümüze kadar belki de hiç bozulmadan gelebilen nadir halılardan birisidir. Milas halıları başlangıçta tüm Batı Anadolu halıları gibi seccade şeklindedir. Şeftali kırmızısı, bal sarısı ve beyaz renkleriyle karakteristiktir. Bu halıyla Saray halılarına çok benzemektedir.

XVII. yy'da Lâdik (Konya), halıcılık açısından Anadolu'nun önemli merkezlerinden biri haline gelmiştir. Genellikle seccade tipinde dokunan halılar kırmızı, kahverengi, mavi, lacivert, yeşil ve beyaz renklerle karakteristiktir. Kenar bordürlerinde günümüzde halıcılar arasında lâdik gülü diye tanınan üsluplaştırılmış lâle ve karanfil desenleriyle, bir ters bir düz yerleştirilmiş çiçeklerden meydana gelen bir süsleme görülür. XVII. yy'da gelişen bir başka halı grubu da Kırşehir halılarıdır. Kırmızı, kahverengi, mavi, lacivert, yeşil, beyaz ve sarı renkleriyle karakteristiktir. Geniş kenar üzerinde bir ters bir düz yerleştirilmiş çiçeklerden meydana gelen gelin ağlatan motifleri, pıtırık çiçekleri ve lâdik halılarından alınan lâdik gülü deseni görülür. XVII. yy'ın ünlü halılarından biri de Mucur halıları'dır. Bugün Kırşehir'e bağlı bir ilçe olan Mucur'da dokunan halılar Kırşehir halılarından farklı bir şekilde gelişmiştir. Kenar sularında, dar bordürde ev şekilli motifler görülür. Geniş bordürleri ise bir açık bir koyu renkle verilen çok yapraklı çiçeklerle süslenir. Zeminde tek yönlü bir mihrap yer alır. Özellikle XVIII. yy'a ait bazı halılarda çift mihrap da görülür.

Türk halı düğümüne isim kaynaklığı da yapan Gördes, saraya yakın olması nedeniyle zamanla önemli bir halı merkezi haline gelmiştir. Saray halılarının devamı niteliğinde çok kıymetli halılar dokunan Gördes'te genellikle kırmızı, kahverengi ve beyaz renkler tercih edilmiştir. Lacivert zeminli Gördes halıları daha kıymetli olarak kabul edilir. Erken örnekler genellikle seccade tipindedir. Çift mihraplı halılara kız Gördes adı verilmektedir. Çeyiz olarak dokunulan bu halılardaki mihraplar erkek ve kadını temsil etmektedir. Çift mihraplı halıların ortasında genellikle küçük bir göbek yer alır. Yine bazı örneklerinde manzara resmi bulunur ki Türk halıcılığı için yeni bir gelişmeyi ifade eder. Mihrabın alt ve üstünde günümüzde ayetlik denilen dikdörtgen bir çerçeve bulunmaktadır. Mihraptan aşağı doğru çiçek buketine benzeyen bir kandil motifi yer almaktadır. 18 ve 19. yy'larda biraz bozulan Gördes halılarında yeni tipler ortaya çıkmaya başlar. Bu halılar bahçeli Gördes, koç boynuzlu Gördes, mecdi Gördes ve barok Gördes olarak adlandırılmışlardır.

İngilizlerin İzmir-Aydın tren yolunun yapımı nedeniyle Anadolu'ya girmesiyle Gördes halılarının bozulmaya başladığı görülür. 1857-1866 yıllarında meydana gelen bu yol yapımı sırasında İngilizler, P. De Andrea, Habif ve Polako, T. A. Spartalı isimli üç büyük halı şirketi kurmuşlar ve Anadolu'daki halıları Avrupa'ya ihraç etmişlerdir. Bu sırada en büyük müşteri kendileri olduğu için kendi zevklerine göre oluşturdukları halı çizimleriyle piyasayı gelenekten ayırırlar. 19. yy'ın sonlarına doğru G.P ve J. Baker, Sdney La Fontaine ve Sykes Co adlı üç halı şirketi daha kurulur. Anadolu'daki geleneksel halıcılığın tamamen değişmesine neden olan bu halılar Smyrna halıları adı altında İzmir limanından Avrupa'ya

pazarlanmıştır. İngilizlerin bu işte başarılı olmaları başka ülkelerin de iştahını kabartmış ve 1901 yılında Keun ve Ortakları adında Avusturyalı bir şirket Uşak'ta faaliyete başlamıştır. Bu sırada yörede yerli girişimciler de ortaya çıkmış ve Tirtzade Mehmet, Hamzazade Hacı Hüseyin ve Hacı Gedikzade isimli kişiler de kendi fabrikalarını kurmuştur. Rekabet ortamı artınca altı İngiliz şirketi The Oriental Carpet Manufactures Ltd. adıyla birleşerek Anadolu'daki halı pazarına egemen olmuştur. Şirketin Anadolu'nun muhtelif yerlerinde toplam 8.165 tezgâhta 25.256 işçi çalıştırdığı ifade edilmektedir. 1934 yılında şirket iflas edince dağılmış ve şirket adına iş yapan temsilciler halı ticaretine soyunmuştur. Günümüzde halen yörede bu temsilcilerin birinci derecede yakın akrabaları tarafından halıcılık devam ettirilmektedir.

Geç Osmanlı döneminde bir diğer halı merkezi, günümüzde Manisa'nın ilçesi olan Kula'dır. Genelde dokunan halılar Gördes halılarına benzerse de kullanılan renklerin farklı olmasıyla onlardan ayrılır. Klasik Kula halılarının zemininde tek yönlü mihrap yer alır ve Gördes halılarına göre daha sadedir. Mihrabın altında ve üstündeki ayetiklerde Gördes halılarından farklı olarak ayet, şiir veya tarih yazılmaktadır. En karakteristik Kula seccadeleri 17.-18. yy'larda dokunmuştur. 18. yy'dan sonra bozulma başlamış ve Gördes ve Lâdik etkileriyle yeni halı modelleri ortaya çıkmıştır. Batı Anadolu halıcılığını elde tutan İngiliz şirketinin iflas etmesiyle Kula halıları da bundan zarar görmüştür. Yerli birkaç teşebbüsün girişimleri başarısızlıkla sonuçlanınca Kula halıcılığı gerilemiştir. Günümüzde yeni girişimciler tarafından ismarlama halı dokunmasına devam edilmesine rağmen bu çabalar Kula halıcılığı için arzu edilen seviyede değildir.

1838 yılında İngiltere ve Fransa gibi ülkelerle yapılan anlaşmalar sonucunda yabancıların Osmanlı topraklarında ticaret yapmaları kolaylaştırılmıştır. Bunun sonucunda makineleşme hızlanmış ve insanlar işsiz kalmaya başlamıştır. Bu durumu protesto etmek amacıyla halk birçok merkezdeki fabrikalara saldırmış ve yağma faaliyetinde bulunmuştur. Buna çare arayan Osmanlı devleti, çeşitli illere iplik fabrikaları açmış ve halıcılığı teşvik etmeye çalışmıştır. 1843 yılından itibaren Hereke'de bir dokuma fabrikası bulunuyordu. Sultan Abdülmecid bu fabrikayı genişletmiş ve yaklaşık 100 tezgâh kurdurarak halı dokunmasını teşvik etmiştir. 1878 yılında Sultan Abdülhamid döneminde yanan fabrika yeniden kurulmuş ve Anadolu'nun çeşitli yörelerinden getirilen halı ustalarına geleneğe bağlı halılar dokutturulmaya başlanmıştır. Avrupa'da da tutulan bu halılar Hereke halıları olarak ünlenmiştir. Bu halılarda ince yün iplik, ipek, altın ve gümüş sim de kullanılmıştır. Kompozisyon bakımından diğer yöre dokumalarından kopya edilmesine rağmen bazı karakteristik özellikleri de barındırmaktadır. Gördes düğümünün yanında Hekim düğümü de tercih edilmiştir. Bazen dokunduğu yerin ismi de bu halılara yazılmıştır.

Hereke halılarından sonra son devir Türk halıcılığındaki bir diğer atılım Feshane halılarında olmuştur. II. Mahmut döneminde Kumkapı'daki Kadırğa semtinde 1830 yılına kadar faaliyetine devam eden dokuma atölyesi 1880'li yıllarda genişletilerek Eyüp civarına nakledilmiştir. 1914 yılına kadar dokunduğu tahmin edilen Feshane halıları, Hereke halılarıyla aynı zamanda dokunmaya başlanmış olmalıdır. Feshane halıları Hereke halılarına benzemektedir. Yine Hereke halılarının genellikle sağ üst kısmında dokunduğu yer ve tarih ibaresi yer alır.

19.yy'da İç Anadolu'daki halı dokunan merkezler arasında Konya ve çevresi, Kayseri ve çevresi, Niğde ve çevresi, Aksaray ve çevresi, Kırşehir, Yozgat, Sivas sayılabilir. Batı Anadolu Bölgesi'nde ise Antalya Döşemealtı, Balıkesir Yağcıbedir, İzmir Yuntdağ, Manisa Kozak, Çanakkale Ayvacık-Ezine, Afyon Dazkırı gibi merkezler önemli halı merkezleriydi. Günümüzde de bu merkezler de yine halı dokunmaktadır. Bunun yanında çevre yörelerde de başarılı halı dokumaları görülebilmektedir. Geleneksel halı dokumacılığının gelecek kuşaklara aktarabilmesi için her yörenin kendi geleneksel motiflerini dokumaya devam etmesi gerektiği önerisi halıcılığımızın geleceği bakımından oldukça dikkati çeken bir temennidir. Bugün dünyanın birçok ülkesinde halı dokunmakta ve pazarlanmaktadır. Halı sanatının bütün evrelerinde söz sahibi olan Türkler ve Türkiye maalesef günümüzde geçmişteki parlak

atılımlardan uzaktır. 2006 yılına ait istatistiklere göre dünya halı ihracatında %25 payla İran ilk sıradadır. İran'ı %24 oranla Hindistan, %14 oranla Pakistan, %12 oranla Çin ve %6 oranla Türkiye izlemektedir.

İki veya daha çok iplik grubunun çeşitli şekillerde birbiri arasından, altından, üstünden geçirilerek meydana getirilen ürüne dokuma denir. Dokumanın en basit şekline bez veya bezayağı dokuma adı verilir. Dokumalar yatay ipler (atkı) dikey iplerin (çözü) arasından, altından, üstünden geçirilerek meydana getirilir. Desen yatay iplerle (atkı) elde edilirse atkı yüzlü dokuma, dikey iplerle elde edilirse çözü yüzlü dokuma adını alır. Anadolu'da iki veya daha çok iplikle yapılan yer sergisi, örtü, perde vb. amaçlarla kullanılan dokumalara düz dokuma yaygı denir. Bunlar da kendi arasında kilim, cicim, zili (sili) sumak (verneh) gibi çeşitlilik gösterir. Halk arasında dokuma tekniğine bakılmaksızın adı geçen bu dokumaların hepsine birden kilim denir.

Taban (Yarım Taban, Kelle) Halısı: Genellikle büyük ebatlı halılardır. 4 m² den başlayarak 12 m²'yi geçen ölçüleri olabilir. Adından da anlaşılacağı üzere yer döşemesinde kullanılır.

Seccade Halıları: Genellikle camilere konmak üzere dokunur. Anadolu'da Namazlağ adıyla da anılabilmektedir. Tek mihraplı, çift mihraplı ve saf mihraplı şeklinde çeşitleri olabilmektedir. Bazen 4 m² den küçük boyutlu halılara da seccade halısı denilmiştir.

Bunlardan başka kullandıkları yerlere göre halılara, duvar halısı, yatak halısı, sedir halısı, paspas halısı, karyola halısı, yol halısı, yastık halısı, heybe halısı, somya halısı, eşik halısı, minder halısı, torba halısı, eğer halısı, semer-havut halısı gibi isimler de verilebilmektedir.

En kaliteli halılar, ipek ve yün malzeme ile dokunan halılardır. Pamuk malzeme halı dokumasında kaliteden sayılmaz. Birçok yörede değişik kalite ölçüsü kullanmasına rağmen, genel kabule göre halının kalitesi dm²'deki düğüm sayısına göre belirlenir. Ayrıca 0,5-1 cm arasındaki hav yükseklikleri kaliteli olarak kabul edilmektedir. Bundan yüksek havlı halılar kaliteli sayılmaz. Kalın atkı ve çözü atılacak düğüm sayısını azaltacağından kaliteli sayılmaz. Doğal boyalarla boyanmış ipliklerle dokunan halılar kaliteli, sentetik boyalarla dokunan halılar da yine kalitesiz kabul edilir. Dm² 1600 ve daha üst düğümlü halılar ince kaliteli halılardır. Kayseri ipek ve Hereke halıları ince kaliteli olarak kabul edilir. Dm² 840 ile 1500 düğümlü halılar orta kaliteli halılar olarak değerlendirilir. Milas ve Bergama halıları örnek olarak verilebilir. Dm² 600 ve daha düşük düğümlü halılar kaba kaliteli halılar olarak kabul edilir. Bu grup halılar için ise Demirci ve Uşak kaba halıları örnek olarak verilebilir.

HALILARDA KARŞILAŞILAN MOTİFLER

Anadolu'da dokunan halılardaki desenler, dokundukları yöre ve boylara göre değişir. Her boyun, her yörenin kendine özgü desenleri bulunmaktadır. Bu desenlerin belirlenmesinde kuşaktan kuşağa yaşatılan geleneklerin etkisi olduğu kadar yaşanan çevrenin, yeni etkileşimlerin, duyu ve düşüncelerin de etkisi vardır. Kimi zaman halı motifleriyle mesaj verilmek istenir. Özellikle aşk, mutluluk, gelin-kaynana ilişkisi, dulluk, yaşlılık gibi daha çok kadınlara ait duyu ve düşünceler Türk kadınının yaratıcılığında haliya hayat verir. Halılarda görülen desenler genellikle geometrik karakterlidir. Desenlerde kullanılan bitki, hayvan vb motifler genellikle stilize edilerek kullanılır.

Elibelinde

Elibelinde motifi, dişiliğin simgesidir. Sadece analık ve doğurganlığı değil, aynı zamanda uğur, bereket, kismet, mutluluk ve neşeyi de sembolize eder. Bilindiği gibi, insanlığın yaradılışından bu yana "ana" kavramı, hayatın ilk nüvelerinin oluştuğu ve geliştiği kaynağı ifade etmektedir. Bundan dolayı toprak ve deniz, ana olma durumu ile özdeşleştirilmiştir. Bu görüş, tüm canlıların su ve topraktan oluştuğu varsayımı ile de örtüşmektedir. Anadolu inançlarında yaşam ve ölüm ayrılmaz bir bütündür. Basitçe ifade etmek gerekirse, doğmak ana rahminden ayrılmak, ölmekse toprağa dönmek demektir.

Koçboynuzu

Bereket, kahramanlık, güç ve erkeklik sembolü olan koç boynuzu motifi, Anadolu kültüründe anatanrıçadan sonra ya da onunla birlikte kullanılan bir motiftir. Boynuz sembolü, insanlık tarihinde her zaman güç kuvvet imsalı olan erkekle özdeşleştirilmiştir. Başlangıçta üremede erkeğin biyolojik rolü tam olarak anlaşılmadığı için kadın tanrıçalaştırılmıştır. Kadının tanrıçalaştırılışındaki abartılı tutumla erkeğin tanrılaştırılış sırasında da karşılaşırız. Erkeklik ve bereket kavramlarının, Anadolu'da, dünyadaki diğer etnik kültürlerle oranla daha fazla yan yana anılması, erkeğin üremedeki rolünün benimsendiğinin göstergesidir. Anadolu el sanatlarında ve esas konumuz olan halı, kilim ve diğer dokumalarda, koçboynuzu motifinin kullanılmaya başlaması neredeyse dokuma sanatıyla yaşıttır. Boynuz formunun yer aldığı motiflere, dokumacı kadınlar tarafından, boynuzlu yanlış, koçlu yanlış, gözlü koç, koç başı gibi çeşitli isimler verilmiştir. Koçboynuzu motifi koçun önden, yandan ve tepeden görünüşü spiral, hilal gibi şekillerle stilize edilerek dokumalara aktarılmıştır. Buna bir örnek olarak Frigya'nın başkenti Gordi-

Bereket

Dut, karpuz, kavun, nar, incir, üzüm, buğday-arpa başağı, haşhaş kozası gibi bitkiler ve yılan, ejder, koç, boğa, geyik, kelebek, balık ve uğur böceği gibi hayvanlardan oluşan bir dizi farklı formda olabilen bereket motifleri, Anadolu dokumalarında genellikle koçboynuzu ve elibelinde motifleri ile bir arada yorumlanmakta ve evlilik, çiftleşme, üreme gibi kadın erkek ilişkilerine dair anlamlar içermektedir. Bereket sözcüğü Arapça kökenli bir sözcüktür. El dokumalarında, işlemelerde, çorap, eldiven örgülerinde, tahta, soğuk demir, taş ve metal işçiliğinde, seramik ve pişmiş toprak örneklerinde zengin bir çeşitlilik göstermiş, her zaman Anadolu zanaatçısının vazgeçemediği bir sembol olmuştur.

İnsan

İnsan, çalışmanın ve yaratıcı aklın sembolüdür, ticareti yönetir. İnsan motifi, düşünen ve üreten bu güçlü varlığın betimlenmesidir ve çağlar boyu simgesel anlatım yolu ile günümüze dek gelen bir sembol olmuştur. Hitit, Urartu, Frig duvar kabartmalarında kullanılan insan motifi, tanrı, savaşçı, tanrıça gibi değişik formlarda sıkça karşımıza çıkmaktadır.

Saçbağı

Saçbağı motifi de tıpkı küpe motifi gibi evlilik isteğinin göstergesidir. Bu nedenle bu motif doğum ve çoğalma ile ilgili gruba alınmıştır.

Anadolu kadınlarının saç kesme şekilleri ve saçlarına bağladıkları süsler, toplumdaki sosyal konumlarını anlatan sessiz bir dilin öğeleridir. Kadının toplum içindeki konumu her şeyini sözle dile getirebilmesine olanak vermemektedir. Bu nedenle, kendini ifade edebilme yöntemi olarak sembolik bir anlatım dilini kullanmaya yönelmiştir. Evlenmek isteyen kızlar zülûf keserler. Dul kadın eğer evlenmek istemiyorsa zülûf kesmez. Yeni evli genç kadın saçlarını çift örer ve uçlarına renkli ipiklerden süsler yapar.

Küpe

Küpenin Anadolu kadın kültüründe çok önemli bir yeri vardır. Latin Etimolojisinde "Küçük Ağız" anlamına gelmektedir. Cinsel sembolizmde kadının cinsel organını simgelediği saptanmıştır. Bu anlamda küpenin, Çatalhöyük'te başlayan sembolizmi günümüze kadar önemini yitirmeden gelmiştir. Türk kadın ve erkeğinin mücevherleri arasında önemli bir yeri vardır. Doğum ve çoğalma ile ilgili motifler sınıflamasına ele aldığımız küpe motifinin dokumalardaki formu, sarkık küpelerin stilizasyonudur. Küpe Anadolu'da değişmeyen bir düğün hediyesidir. Küpe motifi de, tıpkı saç bağı motifi gibi genç kızın evlilik isteğini iletir.

Bukağı

Bukağı kelimesi Türkçe'de, atların ön iki ayağına takılan ve onların otlaktan uzaklaşmasını engelleyen iki halkadan ve onları birleştiren 60 cm'lik bir zincirden oluşan aygıtın adıdır. Bu aygıt onların otlakta sürüyle birlikte kalmalarını ve birbirlerinden ayrılmamalarını sağlar. Bukağı motifi bu sembolik anlatımı nedeniyle doğum ve çoğalma motifleri grubunda incelenmiştir. Diyarbakır Çayönü (i.Ö. 7000) kazılarında bulunan beyaz ve renkli taşlardan özenle biçimlendirilmiş (sürterek aşındırma yöntemi ile) halkalar, yassı ortası delik diskler bulunmuştur. Bunlar ufak oldukları için süs eşyası olarak nitelendirilmiştir.

Sandıklı

Sandıklı motif evlilik isteğini ve bebek beklentisini simgeler. Bu motif geleneksel olarak, her genç kıza evlilik öncesi alınması gereken "çeyiz sandığı"nın stilize edilmiş halidir. Kız çocuğunun doğumundan itibaren belirli bir yaşa gelinceye kadar kendisi için hazırlanan çeyiz eşyaları bu sandıkta biriktirilir. Evlendikten sonra kocasının evinde kullanılacağından, genç kızın tüm beklentileri, umudu, ördüğü, dokuduğu, işlediği bu çeyiz eşyalarına yansır. Bu motif genelde evlilik ve çocuk isteğini simgeliyor olsa da, bazı yörelerde tabut ve ölüm temalarını da taşıyabilmektedir. Bazı kültürlerde doğum ve çoğalma yaşam anlamına gelirken, bazılarında ise yaşamın sonu yani ölüm demektir ve ikisi de "sandık" motifiyle simgelenir. Motif kare bir şeklin tekrarlanmasından oluşmaktadır. Hatırlanacağı gibi kare kuzeyi, güneyi, doğuyu, batıyı, yeri, göğü yani evreni simgelemektedir.

Bu motife cicim, kilim, zili gibi dokumalarda evlilik beklentisini dışı vurmak için yer verilir. Bunları bazen kızın kendisi dokur, bazen de yakınları onun için aynı beklentiyle sandıklı motifli başka dokumalar yaparlar.

Aşk ve Birleşim

Aşk ve birleşim motifi, Uzakdoğu kökenli Ying-Yang motifinin Anadolu yorumudur. Ying-Yang, düalizmi, gece-gündüz, güzel-çirkin, cennet-cehennem, kadın-erkek gibi zıt kavramların birleşimini sembolize eder. Ying ve Yang birbirinden ayrılmaz, biri olmadan diğeri var olamaz. Ying'in içinde bir Yang noktası, Yang'ın içinde de bir Ying noktası vardır. Dünyanın ritmi onların değişiminin ritmidir. İki yarım küre ayrıldığında hayatın ortaya çıkışı anında Ying-Yang onun içine yerleşmiştir. Eski Mısır'da "Ben iki olan birim" deyişi vardır. Ayrıca karanlıkta ışık, ışıktaki karanlık gibi yaşamsal döngüyü, doğum-ölümü, giriş-çıkışı simgeler.

Yıldız

Ay ve güneş gibi, yıldızlar da halk inanışlarında geniş yer tutar. Bu inanışların kökeni, gök varlıklarının birer tanrı ya da tanrıça olarak kutsandığı dönemlere dayanmaktadır.

Anadolu halklarının inançları, yıldızlarla insanlar arasında bir yazgı bağlantısı kurmaktadır. Bu bağlantı, İslam öncesi ve sonrası Anadolu dinlerinde ve bütün komşu ulusların inançlarında vardır. Yıldız ilk olarak Neolitik ve Paleolitik dönemlerde, geometrik formu dolayısıyla, basit bir şekle kendisini çağrıştıran haç formuyla anlatım kazanmış, daha sonraki süreçte de ifade bulmaya devam etmiştir. Yıldızların insan yaşamındaki etkilerinin iki boyutu olduğuna inanılır. Birincisine göre, insanların alın yazıları yıldızların hareketlerine bağlıdır; ikincisine göre ise, yıldız falına bakarak geleceği görmek mümkündür. Yıldız falına (astroloji) olan inanç eski Mısır, Sümer, Asur, Hitit, Urartu, Frig, Helen, Roma, Finike uygarlıkları, Selçuklular ve Osmanlılardan bugüne önemini yitirmeden gelmiştir.

Su yolu

Su, yeniden doğuşun, bedensel ve ruhsal yenilenmenin, yaşamın akışkanlığının ve sürekliliğinin, bereket, soyluluk, bilgelik, saflık ve erdemın sembolüdür. En etkin bedensel arınma aracıdır. Su yolu hayatın, arınmanın ve yeniden doğumun vuku bulunduğu yerdir. Anadolu'da su ateşin zıddıdır; o hem yaşamın hem de ölümün kaynağıdır. İslam'da yıkanmanın çok önemli bir yeri vardır, doğumda da ölümdede törensel yıkama eylemleri yapılması şarttır. Hıristiyanlık'ta da yeniden doğuşu yine suyun etkin olduğu vaftiz töreni simgeler.

Pıtrak

Pıtrak tarlalarda bulunan, dikenleriyle insanlara ve hayvanların tüyelerine yapışan bir bitkidir. İşte, Anadolu El Sanatları'nda kullanılan pıtrak motifi, bu bitkinin bir stilizasyonudur. Pıtrağın üzerindeki dikenlerin kötü gözü uzaklaştırdığına inanan Anadolu insanı onu nazarlık motifi olarak kullanmıştır. "Pıtrak gibi" deyimini ağaçlardaki meyve bolluğunu ifade etmektedir ve pıtrak motifi bu bağlamda, bereketli olmaları için un çuvallarında, tandır örtülerinde, ekmeğin üstüne kapanan cicim dokumalarında sıkça kullanılmıştır. Neolitik dönemden bize kalan bazı pişmiş toprak mühürlerin üzerinde de bu motife rastlanmıştır. Mersin Yörük cicim ve zili tekniği ile dokunmuş yaygılarda pıtrak, pıtrak, pıtrırdak gibi isimler alır. Muğla, Bodrum, Adana, Karatepe kilimlerinde, Denizli, Afyon Türkmen dokumalarında duval, heybe, at örtüsü, çocuk beşiği gibi kullanılan eşyalarında pıtrak motifine sıkça rastlanmaktadır. Bu motifin bir benzeri, Kuzey Avrupa ülkelerinden Norveç'te yaygındır. Valknuten (Savaş düğümü) adı verilen bu motif orada daha çok düz dokuma yaygılarında kullanılmaktadır.

El, Parmak ve Tarak

Yaratıcı gücün sembolü olan "el" insanı hayvandan ayıran en önemli organdır. İnsanoğlu, tarih boyunca ellerini ve parmaklarını kullanma yetisi arttıkça hayvanlıktan uzaklaşmıştır.

Beş sayısı ile birlikte üç, yedi ve on iki sayıları da kutsal kabul edilir. "Fatma'nın Eli" veya "Meryem'in Eli" inancı, Fatma Ana Eli adıyla günümüzde de yaşatılmaktadır. Fatma Ana Eli, Anadolu kadınları arasında ev işlerinde bereketin, bolluğun sembolüdür. Hastalıklarda, doğumda yardımcı olur, karı-kocanın birbirine yardımcı olmasını ve iyi geçinmesini sağlar. Ev kadını ev işlerine başlamadan önce: "Yarab, elim Fatma Ana Eli olsun" der. Onun elinin işlerini kolaylaştıracağına inanır. Anadolu'da Fatma Ana Eli adı verilen beş dallı dikensi bir bitki vardır. Doğum yapan

Muska ve Nazarlık

Nazar, belli özelliklere sahip kimselerde bulunduğu inanan; özellikle savunmasız veya gözalıcı insanlara, evcil hayvanlara, eve, mala-mülke hatta cansız nesnelere zarar veren, bakışlardan fırlayan çarpıcı ve öldürücü bir kuvvet olarak tanımlanabilir. Kıskançlık ve haset gibi psikolojik duyguların yarattığı vurucu kuvvetin, ruhun dışı açılan iki noktasından, yani gözlerden fıskırarak kurbanına isabet ettiği inancı vardır. Göze gözle karşı koymak, gözden çıkış yolu bulan bu vurucu kuvvetin zararından korunmanın tek çaresi olarak düşünülmüştür. Bu nedenle rengi ve biçimi gözü andıran her nesne, ya olduğu gibi ya da bazı ek öğelerle birlikte nazarı uzaklaştırıcı muska olarak kullanılmıştır. Babil'de nazara karşı muskalar kullanıldığı gibi, Eski Mısır'da "Osiris'in Gözü" ya da "Horus Gözü" diye bilinen muskalar çok ünlüdür. Bugün İslam ülkelerinin hemen hepsinde nazar inancı çok yaygındır. Yunanların "matisma", Arapların "el ayn" ya da "isabet-i ayn" İranlıların "bed nezer", Hintlilerin "sahir" dedikleri bu çarpıcı kuvvetin Türklerdeki adı "nazar", "göz değmesi", "göze gelme", "pis göz", "kem göz" veya "kötü göz"dür. Asya Türklerinde, özellikle Şamanizmde nazara inanma vardır. Nazar çarpılma olayları en eski Babil, Mısır, Sümer ve Akadlarda, Anadolu uygarlıklarının bütününde görülmüştür.

GOZ

Fizyolojik işlevi görsel algı organı olmak olan göz, aynı zamanda entelektüel algının sembolü olarak da anılmaktadır. İnsan gözü iyi niyetli bakışlar taşıyabileceği gibi, zaman zaman kötü niyetlerin aktarıldığı bir araç olarak da kullanılabilir. Kötü niyetli nazarlar taşıyan gözün verebileceği zararın önlenmesinin en kısa ve etkin çaresinin de yine gözün kendisi olduğu kabul edilmektedir. Çünkü, bedenın dışı açılan bir organı olan gözün, ışığı alma yetisi nedeniyle derin bir anlamı ve etki gücü vardır.

Haç

Anadolu El Sanatları'nda haç motifini, birlikte anlamsal bir bütünlük oluşturdukları daire ve kare şekilleriyle iç içe işlenmiş olarak görüyoruz. Bir dairenin içine, merkezi daire ile aynı olmak üzere yerleştirilmiş olan kare şeklinin ortasında, iki dik açının merkezde kesişimi ile şekil bulan haç motifi, bu pozisyonu ile, simgesel olarak kareyi dünyaya açmakta ve aynı zamanda, dairenin kapsadığı alanı dört eşit bölgeye ayırmaktadır. Kare ve dairenin merkezlerinin ortak olması, yaratıcı gücün simgesidir. Haçın dört ucu dik açılarla birleştirildiğinde ise bir kare ve dört adet üçgen formu ile karşılaşılmaktadır. Tüm bu anlatılan görünüm ve iç içelikler tıpkı bir labirent ortamını anımsatmakta ve asıl olarak evrensel bir dili sembolize etmektedir.

Çengel

Çengel motifi Anadolu dokumalarında özellikle kilim ve halıda çok sık kullanılan bir motiftir. Koruma ile ilgili motifler kategorisinde ele alınmıştır. Kötü gözün etkisini yok etmek amacıyla kullanıldığı gibi, dişil ve eril kavramlar arasında bir köprü anlamında da kullanılmıştır. Kadın-erkek, dağ-vadi, deniz-dalga, rüzgar-su gibi zıt ve değişik kavramları, düzlemleri hatta odakları birleştiren hareketleri sembolize etmektedir. Bu bağlamda, evlilikle ve bereketle de ilişkisi vardır. Etnolog ve Sanat Tarihçisi H. Zübeyir Koşay çengel motifine ilk kez, yaptığı saha araştırmaları sırasında Erzurum Cunni Mağarası duvar resimlerinde rastlamıştır. Çengel motifi ayrıca, Yazıcızade'nin Topkapı Müzesi'nde bulunan "Tarih-i Ali Selçuk" adlı eserinde Oğuz Boyu Bayındır Aşireti'nin simgesi olarak tanımlanmaktadır.

Yılan

Yılan tüm hayvan türlerinden farklıdır. Soğukkanlı, ayaksız ve tüysüz olması tıpkı insanoğlu gibi uzun bir evrimsel süreç geçirdiğinin göstergesidir. Doğabilimciler insan ile yılanın evrimsel sürecinin benzerlik taşıdığı, hem birbirlerine zıt ve rakip hem de birbirlerini tamamlayıcı oldukları kanısındadır. Yılan anlaşılmasız, gizemli ve sıra dışı bir sürüngenidir; hayatın kendisini sembolize eder. Arapça'da yaşam anlamına gelen "El-hayat" sözcüğü ile anlamdaş olan "El-Hayyat" ibaresi, yılan için kullanılır. "El-Hay" tanrı, yani, bağışlayan, can veren anlamındadır. Yılan, doğa oluşumunun başındaki, bilinen en eski tanrıdır; hayatın doğa güçlerine sahip efendisidir. O hayatı yaratmış ve devam ettirmiştir. İnsanın ruhunu temsil eder, libidonun sembolüdür. Birçok kültürde, gücü simgeleyen kaplumbağa, timsah ve fil gibi hayvanlar vücutlarının uç kısmına yapışmış olarak ya da yan yana pozisyonda, yılanla birlikte tasvir edilmiştir. Suda yaratılmış ilk canlının ruhu yılanıdır.

Akrep

Anadolu dokumalarındaki akrep motifi de korunma amacıyla kullanılan motiflerden biridir ve dolayısıyla, bu kategoride ele alınmaktadır. Anadolu'da aynı anda dört mevsimin birden yaşanıyor olması, bitki ve hayvan örtüsüne zengin bir çeşitlilik getirmiştir. Bu çeşitliliğin özel bir parçası olan akrep dağlık, kurak ya da rutubetli, hemen hemen her yörede rastlanabilir türden ve Anadolu insanının kendisini korumak ihtiyacı hissettiği bir hayvandır. Akrep motifi sembolik olarak şeytanın ruhunu temsil eder. Bir efsaneye göre Akrep şöyle der: "Ben ne doğal ruhum, ne de şeytan. Bana dokunan herkese ölüm getiren bir yaratığım. İki boynuzum ve sağa sola savurduğum bir kuyruğum var. Boynuzlarımın adı acımasızlık ve nefret, kuyruğum ise hançerdir. Ben sadece bir kez doğururum. Diğer yaratıklarda bereketin simgesi olan doğurganlık benim için ölümün işaretidir". Sürekli açıkta ve ona dokunacak kimseye ölümü sıringalamaya hazır bir zehir kesesi ile biten kuyruğu, her an öldürmek için pusuda bekleyen kötü niyetin ve nedensiz kavganın somut bir simgesidir.

Kurt Ağızı, Kurt İzi, Canavar Ayağı

Bu motif stilize edilmiş kurt ayak izi ve kurt ağızı şeklindedir. İyimserliğin ve korunmanın simgesi olan kurt karanlıkta görme yeteneğine sahip olduğu için de, ışığı ve güneşi sembolize etmektedir. Çin-Moğol Hanedanı'nın kurucusu "Kutsal Mavi Kurt"tur. Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşü ile başlayan Kurtuluş Savaşı'nın kahramanı Mustafa Kemal savaşı arkadaşlarınınca Gri Kurt denirdi. Yeryüzünün simgesi olarak bilinen Alageyik'in kurtla arkadaş olması simgesel olarak cennetle yeryüzünün birleşmesini anlatır. En eski çağlardan beri kutsal sayılan kurdun Anadolu halk inançlarında özellikle Asya Türkleri'nde ayrı bir yeri vardır. Türklerin Ongun'u sayılan kurdun adına adaklar sunulur, törenler düzenlenir, şölenler verilir.

Hayat Ağacı

Hayat ağacı sürekli gelişen, cennete yükselen hayatın, dikey sembolizmini oluşturur. Geniş anlamda, sürekli değişim ve gelişim içinde yaşayan evreni sembolize eder. Evrenin üç elementini, toprağın derinine inen kökleriyle yeraltını, alt dalları ve gövdesiyle yeryüzünü, ışığa yükselen üst dallarıyla cenneti birleştirir. Yeryüzü ve cennet arasındaki iletişimi sağlar. Kökleriyle topraktan aldığı suyla, dallarını ve hava alma organı olan yapraklarını besler; yeni yağmurlar getirerek evrensel döngüyü sağlar. Ateş onun dallarının birbirine sürtülmesiyle oluşur.

Servi, sedir, incir, zeytin, asma, hurma, palmye, kayın, nar, meşe, vb. ağaçlar değişik toplumlarda hayat ağacının sembolüdürler. Anadolu motiflerinde hayat ağacı "can ağacı" olarak da nitelendirilir; ölümsüzlüğün sembolüdür. Birçok yörenin dokumalarında hayat ağacının üzerinde görülen kuşlar, zamanı gelince uçacak olan can kuşlarıdır. Can, ruh ile eşanlamlıdır. Özellikle servi ağacı ölümsüzlüğü simgeler. Ağaç, "yeşil elmas" adıyla anılmaktadır. Ağaç kültürü, insanlığın en eski çağlarından gelmektedir.

İm

Türkler tarih boyunca aile, oba, oymak, boy, devlet gibi kavramları ifade etmek için belirli figürleri damga=im olarak kullanmışlardır. Bu motiflerin dokumalardan mezar taşlarına kadar geniş bir alana yayıldığını görebiliriz. İm ve damgalar o kişi veya topluluğun varoluşunun simgesidir. Bu uygulama, hem soy ve ailenin adının sürdürülmesini hem de aileye ait çok değerli eşyaların yitirilmemesini sağlamaktadır. Ayrıca, im ve damga, üretilen her tür araç gerecin ya da dokumanın, hangi kişi veya toplumun kültürüne ait olduğunun, aktarıldığı nesiller tarafından da bilinmesini sağlamakta, hatta bir üslup belirlemesini dahi mümkün kılmaktadır. Bazen bir dokuma yaygının karakteristik özellikleri ile hangi etnik gruba ait olduğu kendiliğinden belirlenebilmektedir; fakat bütün eşyalar için aynı şey söylenemez. Batıda, tarihte ünlü ailelerin cam, porselen, ahşap eşyalarında aile damgaları bulunmaktadır. Topkapı Sarayı'nın giriş kapısının üstünde bulunan Sultan Süleyman'ın Arması da bunun tipik bir örneğidir.

Kuş

Doğum ve yaşamla ilgili motiflerle başladığımız serüvenimizde, yaşamın sonlanmasıyla ilgili anlamlar içeren kuş motifini anlatarak nokta koyuyoruz.

Anadolu sembolizminde kuş motifinin ayrıcalıklı bir yeri vardır. Onun kadar çeşitlilik arz eden bir diğer motif yok gibidir. Baykuş, karga gibi kuşlar uğursuz, güvercin, kumru, bulbul gibileri ise uğurlu sayılırlar. Kuş bazen mutluluk, sevinç, sevgi, bazen ölen kişinin ruhudur. Kuş kadın ile özdeşleşmiştir, kuş kutsaldır, gök tanrılarının yönetimindedir. Kuş özlemdir, haber beklentisidir. Kuvvet ve kudreti simgeler. Örneğin Kartal, Anadolu'da kurulmuş pek çok devletin imparatorluk sembolü olmuştur. İnsanoğlu mağara devrinden bu yana uçmaya imrenerek bakmış, bu nedenle kuşun bu ulaşılmaz yeteneğini hayranlıkla resmetmiştir. Hafif yuvarlak gövdesi, kanatları, pençeli ayakları, keskin parçalayıcı gagası stilize edilerek süslemelerde kullanılmıştır.

Bazen Orta Asya kaynaklı karakuş, ejder, bulut-Çin bulutu gibi süslemeler de görülebilir. Manzara ve natürel bitki süslemeleri yakın zamanlarda ortaya çıkmaya başlamıştır. Seçilen halı desenleri, daha önce dokunmuş örneklerle bakılarak dokunur. Bazen model halı olarak isimlendirilen bir halıdaki motifler elden ele dolaşarak dokunmaya devam eder. Milimetrik kâğıt çizimleri 18-19. yy'dan sonra ortaya çıkmaya başlamıştır. Halılarda kenarlarda yer alan bordürlere su, kenar veya ayak denilebilmektedir. Dar köşelerdeki dikdörtgen kısımlara sandık, ayetlik gibi isimler verilir. Genellikle bir halıda, dıştan içe şu bölümler bulunur: dar su, geniş su, ayetlik, köşe, göbek.

Gördes Dügümü: Bu düğüm, adını halı dokumalarıyla da ünlü Manisa'nın Gördes ilçesinden almaktadır. Bu düğümde yün ipliğin bir ucu bir çözüğü üzerine diğer ucu bitişik çözgünün üzerine düğümlemektedir. Türk halıcılığında başlangıçtan itibaren sevilerek kullanıldığı için Türk düğümü de denilmektedir. Geometrik desenler için oldukça elverişlidir. Kullanılan ipin her iki çözgü ipliğine düğümlemesi nedeniyle bu şekilde dokunan halılar oldukça sağlamdır.

Sine Dügümü: Bu düğüm, adını İran'ın batısında, Türkiye'ye yakın ve halılarıyla ünlü Sine adlı bir yöreden almaktadır. Genellikle İran halılarında görülmektedir. Ülkemizde, Isparta, Kayseri, Sivas ve Lâdik halılarında görülebilmektedir. Bu düğümde ipin bir ucu çözüğü ipine bağlanırken diğer ucu bitişik çözüğünün arkasından üste çıkarılır. Bu düğümde iplerin uçları birbirine yakın durduklarından ince desenlerde güzel sonuç vermektedir. Bu nedenle bitkisel desenli halılarda tercih edilir. Fakat ipin bir ucu boşta bırakıldığından Gördes düğümü kadar sağlam değildir.

Hekim Dügümü: Daha çok Isparta yöresinde yaygındır. Dokunacak ipliğin çözüğü aralarından geçirilmesi ile elde edilir. İşçiliğinin kolay olması sonucunda zamandan tasarruf sağlaması nedeniyle tercih edilir.

Tek Çözüğü Üzerine Yapılan Dügüm: Dügümlenecek iplik, bir çözüğü ipine sarılır, arada bir çözüğü ipi boş bırakılarak dokuma devam eder. Daha çok İspanya yöresinde yaygın olan bir dokuma tekniğidir.

KAYNAKÇA

ASLANAPA, Oktay, Turkish Art and Architecture, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2004.

ASLANAPA, Oktay, DURUL, Yusuf, Selçuklu Halıları Başlangıcından Onaltıncı Yüzyıl Ortalarına Kadar Türk Halı Sanatı, Ak Yayınları.

ASLANAPA, Oktay, Türk Halı Sanatının Bin Yılı, Eren Yayıncılık, İstanbul, 1987.

CURATOLA, Giovanni, Türkiye: Selçuklulardan Osmanlılara Sanat, çev. Kemal Atalay, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul, 2010.

DENİZ, Bekir, Türk Dünyasında Halı Düz Dokuma Yaygıları, Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

ERBEK, Mine, Çatalhöyük'ten Günümüze Anadolu Motifleri, Kültür Bakanlığı Yayınları.

NEFES, Eyüp, Samsun Yöresi Halıları.

Turkish Arts, ed. Mehmet Özel, Kültür Bakanlığı Yayınları.